

Ks. Andrzej Uciecha¹

Teologia postu w *Hymnach o poście św. Efrema Syryjczyka*²

Pierwsza pieśń w cyklu *Hymnów o poście św. Efrema Syryjczyka* jak introit rozpoczyna się formą eposu, w którym autor, daleki od naśladowania greckich poematów epickich i ich daktylicznych heksametrów, wychwala Chrystusa jako bohatera:

Oto jest post Pierworodnego, początek jego chwalebnych czynów. Cieszymy się jego przybyciem! On zwyciężył przez ten post, [choć] mógłby zwyciężyć w każdy inny sposób. On nam ukazał siłę, która ukrywa się w poście, który wszystko zwycięża. On bowiem [jako] człowiek za jego pomocą zwyciężył tego, który przez owoc zwyciężył i żarłocznie pochłoniął Adama. Niech będzie błogosławiony Pierworodny, który za pomocą wielkiego muru postu pokonał naszą słabość³.

Zaproponowana sugestia skojarzenia dwóch odmiennych modeli literackiej stylistyki syryjskiego hymnu i klasycznego greckiego eposu ma wyraźny charakter prowokacji. Jej celem jest zaproszenie do zbadania *Hymnów o poście* Syryjczyka pod kątem wybranych aspektów teologii postu. Najpierw jednak jako warunek konieczny należy przybliżyć reguły hermeneutyczne profilujące gatunek literacki zwany *madrāšā* (ܡܕܪܐܫܐ)⁴.

¹ Ks. dr hab. Andrzej Uciecha, prof. UŚ na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach; e-mail: andrzej.uciecha@wp.pl; ORCID: 0000-0003-2507-8544.

² Artykuł wygłoszono w czasie audiokonferencji patrystycznej pt. „Post w nauczaniu ojców Kościoła”. Konferencja została zorganizowana przez Katedrę Teologii Patrystycznej Wydziału Teologicznego UKSW (Warszawa, 9 marca 2019 roku).

³ Ephraem Syrus, *Hymnus* I 1, w: E. Beck, *Des heiligen Ephraem des Syrers „Hymnen de Ieiunio”*, CSCO 246, Scriptorum Syri 106, Louvain 1964.

⁴ Por. *Thesaurus Syriacus*, t. 1, ed. R. Payne Smith, Oxonii 1879, s. 956: ܡܕܪܐܫܐ ,ܡܕܪܐܫܐ (m. ‘commentarius’ – 2Par 24, 27; pl. ib. 13, 22), „hymnorum species”,

1. Madrasze jako narzędzie hermeneutyczne w teologii św. Efrema

Dokładny tytuł *Hymnów o poście* św. Efrema Syryjczyka zamieszczony w opracowaniu krytycznym Edmunda Becka brzmi *Jeszcze⁵ madrasze o świętym poście mar Efrema nauczyciela⁶* (ܩܘܪܘܢܐ ܕܡܕܪܫܐ ܕܥܦܪܝܡܐ ܕܡܪܝܢܐ ܕܡܕܪܫܐ ܕܥܦܪܝܡܐ).

Dwa manuskrypty podstawowe B.M. add. 14 571 (D) i B.M. add. 14 627 (B) zawierają dziesięć hymnów. Późniejszy liturgiczny manuskrypt B.M. add. 14 512 (P) (AU: British Museum; tak podaje E. Beck i W. Wright) dodaje jeszcze cztery *madrasze*, które Beck umieścił w apendyksie⁷. Nie są one uważane za autentyczne, gdyż ich styl i teologia nie pasują do literacko-ideowych podstaw warsztatu Diakona z Nisibis. Jego dziesięć pieśni o świętym poście cechuje wyjątkowa jak na Efrema spójność tematyczna: wszystkie obrazy, aluzje i komentarze w nich zawarte podporządkowane zostały tematyce naśladowania Chrystusa w jego czterdziestodniowym poście. Najprawdopodobniej więc wykorzystywano je w liturgicznym czasie

de quibus Assemani disserens dicit „versus sunt ex pluribus strophis conflati, instar odarum Latinarum, qui aliquando ex diversis inaequalibus: vox enim *madroschio* sonat *disputatio, questio, meditatio, hymnus et ode*”. Według Brockelmanna termin ܡܕܪܫܐ znaczący najpierw ‘historia’ (AU: błędnie podano sigła tekstu biblijnego z Księgi Kronik – 2Par 13, 32, winno być 13, 22), następnie ‘hymnus, cantus’. Por. C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halis Saxonum 1928, s. 168.

⁵ Partykuło-przysłówek ܥܘܕܐ można tłumaczyć ‘jeszcze, już, także, znowu, ponownie’. Por. Rdz 8,10.21; 24,20; 45,6.11; Ps 38 (*Ktabe qadiše: d-dyatiqe ‘atiqa w-ħa(d)ta*, Syriac Bible 63DC, London 1979, s. 405); *Thesaurus Syriacus*, t. 2, ed. R. Payne Smith, Oxonii 1901, s. 4399-4401. Należy zauważyć, że ܥܘܕܐ pochodzi od czasownika ܥܘܕܐ, od którego wywodzą się takie pojęcia, jak pokuta, skrucha, żal, powściągliwość, czystość, penitent. Można zatem w sposób uzasadniony sugerować celowe wkomponowanie tego terminu do tytułu kolekcji *madrasza*, które Efrema poświęcił tematyce postu i umartwienia.

⁶ Termin ܡܕܪܫܐ można przetłumaczyć także jako ‘doktor’. W swoim przekładzie na niemiecki Beck precyzuje ilość czterdziestu (ܥܘܕܐ ܕܥܦܪܝܡܐ) dni postu.

⁷ Por. E. Beck, *Des heiligen Ephraem des Syrers „Hymnen de ieiunio”*, CSCO 246, *Scriptores Syri* 106, Louvain 1964 (tekst syryjski); E. Beck, *Des heiligen Ephraem des Syrers „Hymnen de ieiunio”*, CSCO 247, *Scriptores Syri* 107, Louvain 1964 (przekład niemiecki). Więcej szczegółów na temat kompozycji kodeksów, do których należy dołączyć jeszcze manuskrypt oznaczony jako J add. 14 506, por. CSCO 246, I-III. Najprawdopodobniej na podstawie zapisu w tymże manuskrypcie J niemiecki orientalista przełożył tytuł całości „Hymnen auf das Fasten der Vierzig (Tage) von Mar Ephräm”.

odpowiadającym naszemu okresowi Wielkiego Postu⁸. Warto zaznaczyć, że w swoim wydaniu belgijski syrolog orientalista Thomas Joseph Lamy (1827-1907) umieścił dwanaście hymnów Efrema: pierwszy w przyjętej przez niego kolejności odpowiada szóstemu hymnowi w kolekcji Becka⁹. W literackim dorobku świętego Efrema są biblijne komentarze, pisane prozą polemiczne *refutationes* i medytacje, dialogi poetyckie, metryczne homilie (*memre*) oraz hymny (*madrasze*)¹⁰. *Memre* i *madrasze* najlepiej wyrażają poetycki kunszt ich autora¹¹. Te ostatnie zasługują na szczególną uwagę, gdyż, jak się wydaje, ten gatunek literacki był ulubionym narzędziem w hermeneutycznym warsztacie Syryjczyka¹². W strukturze *madraszy* podstawową funkcję pełniło tzw. *qālā*, czyli fonologiczne metrum bazujące na określonej ilości sylab w każdej strofie. Każde takie metrum miało swój własny syryjski tytuł umieszczany w nagłówku poszczególnych *madraszy*. Zwrotki hymnów układane były w porządku akrostychicznym według liter albo alfabetu syryjskiego, albo imienia „Efrem”. Ilość wierszy w każdej zwrotce zależała od metrum. Po każdej strofie następowało re-sponsorium zawierające jeden wiersz¹³.

W relacji Hermiasza Sozomena pierwszym, który wprowadził *madrasze* w życie liturgiczne syryjskich gmin chrześcijańskich, był Harmonios, syn słynnego mówcy i gnostyka Bardesanesa (zm. 222). Metodę Harmoniosa zaadoptował Efrem w przekazie treści teologicznych zgod-

⁸ Por. Éphrem le Syrien, *Hymnes sur le jeûne*, tł. D. Cerbelaud, *Spiritualité Orientale* 69, Bégrolles-en-Mauges 1997, s. 18. Na specyficzny i odmienny w porównaniu do innych *madraszów* charakter *Hymnów o poście* zwraca uwagę Stevenson: „[...] in notable contrast to such cycles as the *Hymnen de Jeiunio*, which show clear signs of heavy editing over the years”. Por. P.S. Stevenson, *Stanzaic Syntax in the Madrashe of Ephrem the Syrian*, *Monographs of the Peshitta Institute* 22, Leiden 2015, s. 2.

⁹ Por. *Sancti Ephraem Syri, Hymni et Sermones II*, ed. T.J. Lamy, Mechlinae 1886: Ephraem Syrus, *De Jejunio* I 647-649 (Hymn VI w edycji Edmunda Becka); II 651-659; III 659-663; IV 663-669; V 671-677; VI 677-685; VII 685-693; VIII 693-697; IX 697-701; X 701-703; XI 705-707; XII 707-717.

¹⁰ Por. S.P. Brock, *A Brief Guide to the Main Editions and Translations of the Works of Ephrem*, „The Harp” 3/1-2 (1990) s. 7-29; J. Melki, *S. Ephrem le Syrien, un bilan de l'édition critique*, „Parole de l'Orient” 11 (1983) s. 3-88.

¹¹ Por. Stevenson, *Stanzaic Syntax in the Madrashe of Ephrem the Syrian*, s. 1. Złożoną problematykę stosowania pojęć, symboli, obrazów w polemicznym języku Efrema omawia: A. Uciecha, *Polemika św. Efrema z manicheizmem w Refutationes*, *Studia Antiquitatis Christianae. Series Nova* 8, Katowice 2009, s. 59-66.

¹² Por. A. Palmer, *A Lyre without a Voice, the Poetics and the Politics of Ephrem the Syrian*, „Aram” 5 (1993) s. 371-399.

¹³ Por. Stevenson, *Stanzaic Syntax in the Madrashe of Ephrem the Syrian*, s. 1.

nych z nauką Kościoła¹⁴. Istota tych utworów nie ograniczała się do przekazu dziękczynienia i wyrażenia chwały Bożej, ale w swojej głębi miała charakter dydaktyczno-katechetycznych pouczeń¹⁵. *Madrasze* były to mądrościowe pieśni ułożone w formie komentarzy, które w zależności od treści wykonywał chór podczas ofertorium i w czasie udzielania Komunii Świętej¹⁶. Śpiewowi towarzyszył akompaniament liry (*kennarā*). W opracowaniach ich genealogii odwoływano się do biblijnej psalmodii króla Dawida. Znaczący temat podkreślają ścisłą analogię madraszów do żydowskich *piyyutim*, biblijnych pieśni synagogałnych cieszących się wielką popularnością w Palestynie zwłaszcza od VIII wieku¹⁷. Widoczne jest również formalne podobieństwo do bizantyńskich hymnów liturgicznych zwanych *kondakiami/kontakiami*. Najbardziej znanym kompozytorem tych śpiewanych homilii był Roman Melodos, urodzony w rodzinie żydowskiej w syryjskiej Emesie około 490 roku. Ten późniejszy diakon i kaznodzieja-*melodos* w swojej twórczości pozostawał pod wyraźnym wpływem świętego Efrema¹⁸. Szukając śladów pokrewnych madraszom sposobów wyrażania myśli w świecie hellenistycznym, natrafiamy na pojęcie *hermeneia*, które oznacza „uczone wyjaśnienie”¹⁹. Można byłoby uznać to wyrażenie jako semantycznie zbliżone do syryjskiej wersji, ale na przeszkodzie stoi liturgiczny komponent odgrywający istotną rolę w pojęciu tych ostatnich.

W swoich artykułach poświęconych badaniom poetyki Efremowych madraszów Andrew Palmer używa terminu „ody” (*odes*) jako zamienni-

¹⁴ Por. Sozomenos *HE* III 16, 5-7, Sozomène, *Histoire Ecclésiastique. Livres III-IV*, tł. A.-J. Festugière, SCh 418, Paris 1996, s. 150-152; Hermiasz Sozomen, *HK* IV 30, tł. S. Kazikowski, Sozomen Hermiasz, *Historia Kościoła*, Warszawa 1980, s. 190. Teodoret z Cyru w przekładzie pojęcia *madrasza* stosuje greckie terminy *asmata* i *odas* (*Histoire Ecclésiastique. Tome II. Livres III- IV*, 30(29), 2-3, tł. P. Canivet, SCh 530, Paris 2009, s. 310).

¹⁵ Por. Stevenson, *Stanzaic Syntax in the Madrashe of Ephrem the Syrian*, s. 12, przyp. 48.

¹⁶ Por. A. Palmer, *The fourth-century Liturgy of Edessa reflected in Ephraim's Madroshe 4 and 5 on Faith*, w: *The Eucharist in Theology and Philosophy*, red. I. Perczel – R. Forrai – G. Geréby. *Ancient & Medieval Philosophy* 35, Leuven 2005, s. 327-328.

¹⁷ Por. J. Shirmann, *Hebrew Liturgical Poetry and Christian Hymnology*, „*Jewish Quarterly Review*” 44 (1953) s. 123-161; A. David, *Piyyut*, w: *Encyclopaedia Judaica* 16, ed. R. Berenbaum – F. Skolnik, Detroit 2007, s. 192-209.

¹⁸ Por. S. Brock, *From Ephrem to Romanos*, *Studia Patristica* 20, red. E.A. Livingstone, Leuven 1989, s. 139-151; Stevenson, *Stanzaic Syntax in the Madrashe of Ephrem the Syrian*, s. 18; S. Griffith, *St. Ephraem the Syrian, a Spiritual Teacher for Today*, „*The Harp*” 16 (2003) s. 171-194.

¹⁹ Por. J. Sochoń, *Hermeneutyka – wstępne rozpoznania*, „*Warszawskie Studia Teologiczne*” 8 (1995) s. 219-232, 220, przyp. 2.

ka określenia „hymny” (*hymns*)²⁰. Chcemy zbadać wiarygodność i zasadność takiej koncepcji, w której syryjskie pojęcie ܡܕܪܫܐ (*madrāšā*, pl. *madrāšē*) znajduje swój nowożytny ekwiwalent w nazwach „hymn” i „oda”. Zdiagnozowanie tego problemu wydaje się koniecznością, gdyż dotyczy on fundamentalnego komponentu hermeneutyki św. Efrema. Skomplikowana kwestia nazewnictwa madraszy i poszukiwania adekwatnych synonimów zarówno w grece, jak i w łacinie została naświetlona najgruntowniej, jak się wydaje, przez urodzonego w Szczecinie w 1942 roku Michaela Lattke. Jego wnikliwe analizy porównawczo-filologiczne tego zagadnienia zamieszczone w krótkim, ale pełnym treści artykule „Sind Ephraems Madrāšē Hymnen?” opublikowanym w 1989 roku w numerze 73 „Oriens Christianus” zasługują na szczególną uwagę²¹. Autor najpierw wymienia kilku znamienitych syrologów zaangażowanych w spory i dyskusje poświęcone hymnom Efrema (Beck, Brock, Gribomont, Halleux, Martikainen, Murray, Schmidt). Prowokacyjne pytanie zamieszczone w tytule jego publikacji, jak zaznacza, zrodziło się w trakcie pracy nad *Odami Salomona* i w czasie opracowywania hasła „Hymnus” dla *Reallexikon für Antike und Christentum*. Lattke konsekwentnie dowodzi słabości dotychczasowych hipotez, które w wielu pracach stały się bezkrytycznie akceptowanymi twierdzeniami. Błędne jest powoływanie się na instrukcyjne określenia „na melodię” (ܐܠ ܩܠܐ – ‘*al qālā*; ܒܪ ܩܠܐ – *bar qāleh*) zawarte w nagłówkach madraszy²². Zdaniem Lattke mogą to być jedynie późniejsze dodatki liturgicznych redaktorów, którzy starali się zwięźle ująć poetycką kwestię ilości metrum i strof. Podobny zabieg może dotyczyć także responsoriów/refrenów (ܐܢܝܬܐ – ‘*onyātā*) wyodrębnionych w zapisie. Kolejna przesłanka wysuwana przez badaczy, Bóg jako adresat hymnów, jest w antycznych definicjach problematyczna. Lattke pyta, czy i kiedy można uznać madrasze Efrema jako hymny zgodnie z regułami poetyki²³. Stereotypowe i uporczywe tłumaczenie „madrasze” jedynie

²⁰ Por. Palmer, *A Lyre without a Voice, the Poetics and the Politics of Ephrem the Syrian*, s. 371-399; A. Palmer, *The Merchant of Nisibis; Saint Ephrem and his Faithful Quest for Union in Numbers*, w: *Early Christian Poetry; a Collection of Essays*, red. J. D. Boeft – A. Hilhorst, Leiden 1993, s. 167-233; A. Palmer, *Words, Silences, and the Silent Word: Acrostics and Empty Columns in Saint Ephraem's Hymns on Faith*, „Parole de l'Orient” 20 (1995) s. 129-200; A. Palmer, *St Ephrem of Syria's Hymn on Faith 7: an Ode on his Own Name*, „Sobornost” 17/1 (1995) s. 28-40.

²¹ Por. M. Lattke, *Sind Ephraems Madrāšē Hymnen?*, „Oriens Christianus” 73 (1989) s. 38-43.

²² Por. Lattke, *Sind Ephraems Madrāšē Hymnen?*, s. 38; Stevenson, *Stanzaic Syntax in the Madrashe of Ephrem the Syrian*, s. 1.

²³ Por. Lattke, *Sind Ephraems Madrāšē Hymnen?*, s. 39, 41-42.

W chronologii publikacji zasygnalizowane przyczynki obu badaczy Lattke'go (*Sind Ephraems Madrāšē Hymnen?*, 1989) i Palmera (*A Lyre without a Voice, the Poetics and the Politics of Ephrem the Syrian*, 1993) dzieli okres około czterech lat. Zastanawiający jest fakt braku jakichkolwiek aluzji i odniesień Palmera do opinii sugestywnie wykładanych we wcześniejszym wydrukowanym artykule Lattke'go. Uwzględniając różnice w zakresie badanych aspektów literacko-teologicznych poezji Efrema Syryjczyka, należy docenić wartość prowadzonych badań obu uczonych, jednak naukowe walory analiz Lattke'go przeważają i zasługują na najwyższe uznanie. W 2008 roku do dyskusji włączyła się też Christine Shepardson, która „madraszę” tłumaczy za pomocą terminu „hymns”. Amerykańska badaczka krytycznie odnosi się do tezy, w której Lattke podważył takie rozwiązanie. Jej zdaniem madrasze Efrema były pedagogicznym narzędziem egzegezy tekstu biblijnego oraz przekazu prawd z zakresu eklezjologii. Należy jednak zaznaczyć, że swoje uwagi formułowała na marginesie wiodącego tematu konfrontacji chrześcijańskiej ortodoksji Efrema z nauczaniem judaizmu²⁸.

2. Kontekst historyczny i jego rola w teologii Efrema

Badając zagadnienie teologicznych aspektów postu w *Hymnach o poście*, warto poszerzyć spojrzenie i zasygnalizować kwestie historyczno-literackich kontekstów poezji Syryjczyka. W oryginalnym ujęciu Palmera Efrema i adresaci jego utworów byli poddanymi zarówno Jezusa Chrystusa, jak i rzymskiego cesarza. Próba pogodzenia przynależności do królestwa ziemskiego i do „królestwa niebieskiego” rodziła wiele problemów i napięć. W połowie IV wieku Kościół dysponował już na tyle zorganizowaną strukturą, że mógł realnie kształtować życie społeczno-polityczne Rzymskiego Imperium. Integralnym elementem chrystianizacji świata kultury pogańskiej była internalizacja kodeksu rzymskiego ekspansjonizmu. Palmer mówi o chrześcijańskiej adopcji jurydyczno-militarnego dynamizmu Rzymu w celu nauczania i przemiany ówczesnej cywilizacji według zasad Ewangelii. Chrystus został ukrzyżowany jako „Król Żydów” (Mk 15,26), chociaż On sam przekonywał, że Jego królestwo „nie jest z tego świata” (J 18,36). Święty Paweł porównywał Go do ziemskich władców, nad którymi odniósł „zwycięstwo” równie wielkie jak zwycięstwo nad złem (por. 1Kor 15,54-57). Nagrodą było powszechne panowanie,

²⁸ Por. C. Shepardson, *Anti-Judaism and Christian Orthodoxy: Ephrem's Hymns in Fourth-Century Syria*, Washington 2008, s. 2, przyp. 7.

czyli władza uniwersalna (por. Flp 2,8-11)²⁹. Chrystus miał być nowym Augustem, zwycięzcą nad wszystkimi siłami zła, które otaczały Cesarstwo Rzymskie w celu inwazji. Warto pamiętać, że dzieciństwo i młodość Efrema przypadają na okres, w którym cesarz Konstantyn w duchowym triumfie Chrystusa widział ziemskie zwycięstwo imperatora i jego wiarę w moc krzyża. Kościół starał się odczytywać te wydarzenia jako komponenty Bożej ingerencji i Jego zbawczej ekonomii. W konsekwencji przyjętej doktryny historiozoficznej zadaniem uczniów Chrystusa było odtworzenie w Rzymskim Imperium równocześnie władzy i kapłaństwa na wzór Izraela w czasach króla Dawida. Jak dawniej potężni kapłani, tak teraz biskupi stali się funkcjonariuszami dysponującymi władzą urzędników państwowych. Analogicznie zaś do żydowskich proroków zaczęły powstawać i działać grupy świętych mężów i kobiet praktykujących seksualną abstynencję i cieszących się wielkim autorytetem. Sam Efrema należał do jednej z nich³⁰. Na wzór lewitów-muzyków pełnił w mieście posługę diakona, ale nie był ani prezbiterem, ani biskupem. Ze swojej poezji uczynił instrument profetycznego przesłania skierowanego do władz państwowych i kościelnych. W konsekwencji swojej postawy bezkompromisowości został aresztowany jako opozycjonista porównywany do proroka Eliasza³¹.

3. Post w madraszach Efrema. Wybrane aspekty

W kalendarzu liturgicznym i porządku teologicznym *Hymny o poście* poprzedzały *Hymny o święcie Paschy*, o czym Efrema wspomina w pierwszej strofie piątego madrasza:

Oto surowe posty wyruszyły [w drogę], aby towarzyszyć oblubienicy Króla. Aby ona w orszaku kroczyła na gody w bieli, aby tam została ochrzczona i aby mogła zajaśnieć. Niech jej korony będą z jej umartwień i jej ozdoby z jej postów! Niech kroczy wśród [śpiewów] hosanna! Niech przed nią promienieje lampa wiecznej oliwy! Niech będzie błogosławiony Ten, który

²⁹ Por. Palmer, *A Lyre without a Voice*, s. 374.

³⁰ Por. Palmer, *A Lyre without a Voice*, s. 375. Palmer nie podaje nazwy tej grupy, warto więc dodać, że Efrema najprawdopodobniej należał do stowarzyszenia „synów przymierza”. Por. F. Rilliet, *Éphrem le Syrien, Dictionnaire Encyclopédique du Christianisme Ancienne*, t. 1, red. A. Di Bernardino, Paris 1990, s. 825; Théodoret de Cyr, *Histoire ecclésiastique* II 31, 11, tł. P. Canivet, SCh 501, Paris 2006, s. 485, przyp. 2.

³¹ Por. Palmer, *A Lyre without a Voice*, s. 375.

wysłał eskortę przed oblubienicę Pierworodnego, aby mogła dotrzeć do jego komnaty światła!³²

Łatwo zauważyć lapidarność opisu kuszenia Jezusa na pustyni oraz sekwencję ogólnych stwierdzeń o charakterze artykułów wyznania wiary. Chrystus jest bohaterem, który swoje „wielkie dzieła” rozpoczął od postu, pokonując złego, zwyciężąc Adama³³. Chrystus jest Królem, który w majestacie władcy oczekuje na przybycie swojej Oblubienicy i przygotowuje ucztę weselną. Dla Efrema przykład Jezusa poszczącego 40 dni jest najważniejszym kluczem w lekturze Pisma Świętego i modelem chrześcijańskiego życia³⁴. Krótki szkic chrystologiczny hymnów *De ieiunio* powinien pomóc w lepszym zrozumieniu istoty i znaczenia postu w teologicznej refleksji Diakona z Edessy.

3.1. Chrystologiczne aspekty w *De ieiunio*

Chrystologię pieśni o poście cechuje szeroki wachlarz biblijnych porównań i odniesień. Uderza różnorodność barw i odcieni w portretowaniu Chrystusa. Jest to dzieło oryginalne. Efrema pisze ikonę swojego Mistrza. Centralne miejsce świętego wizerunku zajmują najistotniejsze Jego przymioty. Chrystus jest nazwany pierworodnym, który pozwolił zwyciężyć swoim atletem³⁵ i którego stado wypasane jest na pastwiskach świętych Ksiąg³⁶; Zwycięzcą i Panem zwycięzców³⁷, który pokonał żarłoczność Złego³⁸; miłosiernym Dawcą łaski³⁹; czystym, którego post jest czysty⁴⁰ i którego nie może dostrzec nic, co zmałone⁴¹, tylko on Jeden jest lekki i sam siebie takim uczynił⁴²; Królem, który otwarł ubogim swój skarbiec

³² Ephraem Syrus, *Hymnus* V 1-10, CSCO 246, 13.

³³ Ephraem Syrus, *Hymnus* I 1, CSCO 246, 1.

³⁴ Por. Éphrem le Syrien, *Hymnes sur le jeûne*, tł. D. Cerbelaud, Spiritualité Orientale 69, Bégrolles-en-Mauges 1997, s. 18.

³⁵ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* I 1, CSCO 246, 1; I 8, CSCO 246, 3; IV 5, CSCO 246, 10. Por. *Thesaurus Syriacus*, t. 1, ed. R. Payne Smith, Oxonii 1879, s. 526: ܦܪܘܘܪܝܬܘܫܐ (‘primogenitus’ – por. Rdz 27,19); Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, s. 73.

³⁶ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* IV 3, CSCO 246, 10.

³⁷ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* I 1, CSCO 246, 1; I 4, CSCO 246, 2; II 4, CSCO 246, 6.

³⁸ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* I 4, CSCO 246, 2; IV 4, CSCO 246, 10.

³⁹ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* I 9, CSCO 246, 3-4.

⁴⁰ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* I 8, CSCO 246, 3.

⁴¹ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* I 3, CSCO 246, 2; I 8, CSCO 246, 3; II 4, CSCO 246, 6.

⁴² Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* II 4, CSCO 246, 6.

Ksiąg, w których są szaty weselne i pokutne oraz broń dla atletów⁴³. To tylko niektóre chrystologiczne tytuły. W wielobarwnych ikonach i harmonijnych pieśniach każde imię Chrystusa odsłania fragment Jego tajemnicy. Wydaje się, że słuchacz i widz tego spektaklu uczestniczy w niekończącej się liturgii uwielbienia, a jedna epifania Logosu generuje następną i w ten sposób proces zbawczego odkrywania nigdy się nie kończy.

Głównym elementem struktury hermeneutycznej hymnów Efrema jest koncepcja symbolu (ܠܝܝܪܐ)⁴⁴. Wszystkie symbole zaś znajdują swoje wypełnienie w Chrystusie: On odsłania ich prawdziwe znaczenie, On jest „Panem symboli”⁴⁵ i „Skarbnicą wszelkich symboli”⁴⁶. Wydaje się, że najbardziej adekwatną metodą charakteryzowania teologii Syryjczyka jest przejście w wymiary świata sztuki i dowartościowanie poezji, malarstwa i muzyki, w tych dziedzinach twórczości bowiem symbol najskuteczniej przekazuje idee. Takie rozwiązanie wcale nie znaczy, że należy odrzucić trud uporządkowanego logicznie myślenia i poświęcić go na rzecz ulotnych intuicji i mglistych przeczuć.

W innym cyklu swoich pieśni *De fide* Efrema wykorzystuje popularny obraz perły⁴⁷. W celu uchwycenia niuansów chrystologii Syryjczyka warto tutaj przywołać to jego najbardziej ulubione porównanie.

Pewnego dnia, moi bracia, wziąłem perłę. I spostrzegłem w niej, synowie królestwa, symbole (ܠܝܝܪܐ), obrazy (ܠܘܒܘܠܐ) i typy (ܠܡܥܘܠܐ) tego Majestatu. I stała się źródłem. I ugasiłem pragnienie tajemnicami Syna.

⁴³ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* VI 1-3, CSCO 246, 16.

⁴⁴ Por. *Thesaurus Syriacus*, t. 2, ed. R. Payne Smith, Oxonii 1901, s. 3871-3872: ܠܝܝܪܐ (‘secretum, arcanum, mysterium, typus, figura, significatio mystica, symbolum’). Pojęcie ܠܝܝܪܐ jest używane zamiennie z ܠܘܒܘܠܐ (‘obraz’) lub ܠܘܒܘܠܐ (‘podobieństwo, parabola’), ale ciągle zachowuje sens ܠܡܥܘܠܐ (‘typ’) i ܠܘܒܘܠܐ (‘ikona’). Por. N. El-Khoury, *Hermeneutics in the Works of Ephraim the Syrian*, w: *IV Symposium Syriacum*, ed. H.J.W. Drijvers – R. Lavenant – C. Molenberg – G.J. Reinink, OCA 229, Roma 1987, s. 93-94.

⁴⁵ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus de fide* 9, CSCO 154, 46; *Des Heiligen Ephraem des Syrers „Hymnen de virginitate”* 28, ed. E. Beck, CSCO 223, Scriptorum Syri 73, Louvain 1962, s. 101-105.

⁴⁶ Por. Ephraem Syrus, *Commentarius in Evangelium Concordant* I 1-2, 1.5 (wersja armeńska) = 2, 1.5-3 (wersja syryjsko-armeńska), tł. L. Leloir, Éphrem de Nisibe, *Commentaire de L'Évangile Concordant ou Diatessaron*, SCh 121, Paris 1966, s. 42.

⁴⁷ Topos perły występuje w *Hymnie o perle* włączonym do apokryficznych *Dziejów Apostoła Judy Tomasza*. Por. *Acta Judae Thomae* 108-113B, P.-H. Poirier, *L'Hymne de la Perle des Actes de Thomas*, Louvain-la-Neuve 1981, s. 329-342 (tekst syryjski), tł. M. Starowieyski, *Dzieje Apostoła Judy Tomasza*, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*, cz. 1, red. M. Starowieyski, Kraków 2007, s. 652-659; C. Buck, *Paradise and Paradigm*, New York 1999, s. 77-109.

Refren: Błogosławiony jest Ten, który porównał królestwo Najwyższego do perły.

I położyłem ją, moi bracia, na mojej dłoni, aby lepiej ją zbadać. I zabrałem się do przyglądania się jej z jednej strony. Ale ona miała swoje oblicze na każdej stronie. Podobnie obserwujemy Syna, Tego, którego [tajemnicy] nie można zgłębić, ponieważ On jest całkowitym światłem⁴⁸.

Diakon z Edessy rozwija różnorodne wątki teologiczne oraz wskazuje na trudności w ludzkim poznawaniu Bożych tajemnic. Perła symbolizuje Chrystusa ukrywającego się za zasłoną symboli, obrazów i porównań. Prawda i czystość utajone są w niezgłębnym świetle tajemnicy Jego bóstwa. Blask, którym perła błyszczy z każdej swojej strony i z każdej inaczej, może podziwiać tylko ten, kto odważy się spoglądać w to światło. Wymagana jest jednak czystość spojrzenia. W hymnie 81 *De Margarita* I Efrema za pomocą pojęć określających czystość, jasność, klarowność wyjaśnia sposób odkrywania prawdy w Chrystusie⁴⁹. Kontemplacja Boga w jego nieskończonych epifaniach jest zatem możliwa dla śmiertelnika. Jego pragnienie zgłębiania Bożych tajemnic nie jest bezsensowne.

Warto zwrócić uwagę na chrzcielne wątki ukryte w *De ieiunio*. W paradoksalnym porównaniu korony i wieńca przygotowujących się do chrztu są udekorowane ozdobą postu. Za pomocą metafory „gody w bieli” Efrema zestawia ucztę weselną z liturgią chrzcielną, pełną światła⁵⁰. Biesiadnicy-ochrzczeni karmią się prawdziwym pożywieniem pochodzącym od Boga⁵¹.

⁴⁸ Ephraem Syrus, *Hymnus de fide* 81 (*De Margarita* I), 1, ed. E. Beck, CSCO 154, *Scriptores Syri* 73, Louvain 1955, s. 248 (tł. własne). Por. A. Uciecha, *Egzegeza biblijna w komentarzach syryjskich Afrahata, Efrema, Iszodada z Merw i Teodora bar Koni. Zarys problematyki*, VoxP 67 (2017) s. 677-678.

⁴⁹ Ephraem Syrus, *Hymnus de fide* 81 (*De Margarita* I), CSCO 154, s. 249.

⁵⁰ Ephraem Syrus, *Hymnus* V 1, CSCO 246, 13: „Oto surowe (ܥܘܪܘܬܐ) posty wyruszyły [w drogę], aby towarzyszyć oblubienicy Króla. Aby ona w orszaku kroczyła na gody w bieli (ܥܘܪܘܬܐ ܕܠܒܝܢܐ), aby tam została ochrzczona i aby mogła zajaśnieć. Niech jej korony będą z jej umartwień (ܥܘܪܘܬܐ) i jej ozdoby z jej postów! Niech kroczy wśród [śpiewów] hosanna! Niech przed nią promienieje lampa wiecznej oliwy! Niech będzie błogosławiony Ten, który wysłał eskortę (ܥܘܪܘܬܐ ܕܥܘܪܘܬܐ) przed oblubienicę Pierworodnego, aby mogła dotrzeć do jego komnaty światła (ܥܘܪܘܬܐ)!”.

⁵¹ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* VI 2, CSCO 246, 16.

3.2. Charakterystyka postu w *De ieiunio*

Teologiczne treści w madraszach *De ieiunio* są zorientowane i znormalizowane chrystocentrycznie⁵². Każde poszczególne ogniwo w całym łańcuchu argumentacji Efrema podlega tej normie. Ważnym elementem kompozycji jest „święty post” (ܩܘܡܐ ܩܘܡܐ). W Pieśni 10, która kończy cykl *De ieiunio*, Efrema podaje proste rady praktykowania postu.

Ten więc pozwoli się porwać przez post, który z własnej woli odzwyczai swoje usta od pokarmu. Kto głoduje i bez pożądania spogląda na pożywienie. Kto łaknie i bez pożądania spogląda na picie. Choćby on mógł coś zjeść, to jednak raduje się postem; choćby on mógł się napić, pokrzepia go to pragnienie [picia]. Błogosławiony wśród wszystkich jest ten, kto innym oddaje to, co cieszy go na stole swojego bogactwa⁵³.

W praktyce postu liczy się dobra wola, dyscyplina w walce z głodem i pożądaniem oraz umiejętność dzielenia się z innymi. Efrema podkreśla znaczenie czynników motywacyjnych, a jego wskazówki wydają się banalne. Po Chrystusie, który jest wzorem postu, drugoplanowymi przykładami do naśladowania są biblijne postaci Estery i Mardocheusza ratujących swój lud przed Hamanem⁵⁴, Mojżesza gardzącego bogactwami faraona i ucztą złotego cielca⁵⁵, proroka Eliasza poszczącego na pustyni⁵⁶, trzech młodzieńców odrzucających królewskie uczyty i ukaranych piecem ognistym⁵⁷, mieszkańców Niniwy⁵⁸. Oprócz pozytywnych przykładów postu Syryjczyk wymienia przypadki negatywne, jak fałszywy post zarządzony przez Izebel w celu zamordowania Nabota⁵⁹. Taką postawę zakłamania należy potępić⁶⁰.

⁵² Cała kolekcja rozpoczyna się słowami: „Oto jest post Pierworodnego”. Ephraem Syrus, *Hymnus* I 1, CSCO 246, 1.

⁵³ Ephraem Syrus, *Hymnus* X 11, CSCO 246, 33.

⁵⁴ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* IV 7-8, CSCO 246, 11.

⁵⁵ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* X 1-10, CSCO 246, 29-32; IV 11, CSCO 246, 12.

⁵⁶ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* IV 11, CSCO 246, 12.

⁵⁷ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* IV 9, CSCO 246, 11.

⁵⁸ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* IV 10, CSCO 246, 12.

⁵⁹ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* III 5, CSCO 246, 8; I 9, CSCO 246, 3-4.

⁶⁰ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* I 12, CSCO 246, 4: „W poście szukajmy śladów prawdy i przez nią kroczyliśmy ścieżkami schronienia. Ten ślepy lud bowiem spieszył się w dniu swojego postu ku pysze i do błędu. Post w ustach, ale bożek w sercu; modlitwa na wargach, ale gusła w głowie; jego brzuch bez chleba, ale pełny oszustwa; jego dłonie codziennie myte, ale krew ukryta na nich woła przeciwko nim”. Ephraem Syrus, *Hymnus*

Post jest bronią w walce na śmierć i życie. Nie chodzi o jakąkolwiek bijatykę. Efreem mówi o rozumnej walce, a poszczających porównuje do atletów⁶¹. Przeciwnik bowiem jest sprytny i przebiegły, atakuje i prowokuje, dzieląc ludzi między sobą i człowieka w sobie samym⁶². Szata pokutna, czyli wór pokutny, jest zbroją postu⁶³. Efreem akcentuje oczyszczające działanie postu: obmywa duszę „niepostrzeżenie, w skrytości”⁶⁴, usuwa brud naszych skrzydeł, abyśmy mogli „wzlecieć i oglądać Boga”⁶⁵, oczyszcza „ukryte/niewidoczne oko”⁶⁶. Jako biblijną ilustrację tego ostatniego porównania diakon wskazuje otwarcie oczu Adama w raju (por. Rdz 3,7) i podaje perykopy uzdrowienia człowieka niewidomego od urodzenia (J 9,1-4) oraz ślepcę z Jerycha (por. Łk 18,35-43) zwanego Bartymeuszem (por. Mk 10,46-52)⁶⁷. Wewnętrzne oko człowieka jest zaślepione z powodu złych myśli⁶⁸. Stąd prośba, aby Pan rozświetlił nasz duchowy wzrok, bo tylko On ma moc to uczynić. Gdy Adam został stworzony, nosił szatę światła i chwały, chociaż nie wiedział o tym tak długo, jak długo był w raju. Po upadku oczy mu się otwały i zobaczył, że jest nagi i utracił swoją szatę chwały. Oczy mu się otwały, to jednak stał się ślepcem, został zraniony i w ten sposób przez niego ciemność i grzech weszły do świata ludzi⁶⁹.

Teologia postu w pieśniach syryjskiego poety okryta poetycką zasłoną symbolicznego języka⁷⁰ ukrywa wiele aspektów chrystologicznych.

I 7, CSCO 246, 3: „Otóż niech Księgi [Pisma] będą dla nas jak zwierciadło, abyśmy w nim mogli ujrzeć nasz post. Księgi bowiem rozróżniają między postem i postem, między modlitwą i modlitwą. One wybrały jeden post a odrzuciły inny post; jedni poszczący są uznani, drudzy poszczący wywołują gniew. Jest modlitwa-grzech i modlitwa-życiodajne lekarstwo. Niech nasz Pan rozraduje się naszym postem, tak jak się radował, moi bracia, swoim własnym”.

⁶¹ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* I 6, CSCO 246, 2-3.

⁶² Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* I 10-11, CSCO 246, 4.

⁶³ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* IV 4, CSCO 246, 10.

⁶⁴ Ephraem Syrus, *Hymnus* I 2, CSCO 246, 1.

⁶⁵ Ephraem Syrus, *Hymnus* I 2, CSCO 246, 1.

⁶⁶ Ephraem Syrus, *Hymnus* I 5, CSCO 246, 2.

⁶⁷ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* VI 5-7, CSCO 246, 17.

⁶⁸ Por. Ephraem Syrus, *Hymnus* I 3, CSCO 246, 2. Na temat „oświeconego oka” (*the luminous eye*), por. S. Brock, *The Luminous Eye: The spiritual world vision of St. Ephrem*, Cistercian Studies Series 124, Kalamazoo 1992, s. 71-74 i 79-80 (pierwsze wydanie tego dzieła ukazało się w Rzymie w 1985 roku).

⁶⁹ Por. Aho Shemunkasho, *The Healing of interior and exterior blindness in Ephrem*, *Studia Patristica* 35, Leuven 2001, s. 494-501.

⁷⁰ Na temat specyfiki symbolizmu strukturalnego i treściowego w dziełach Efrema, zwłaszcza w Jego poetyckich pieśniach, por. N. El-Khoury, *Hermeneutics in the Works of Ephraim the Syrian*, s. 93-94; J. Żelazny, *Język symbolu jako charakterystyczny wymiar*

Zasadniczym jednak źródłem obrazów i przykładów osobowych jest dla niego Stary Testament. Efrem w oryginalny sposób buduje symetryczną kompozycję, w której zestawia po jednej stronie pozytywne wzory autentycznego, to znaczy zbawczego postu, a po drugiej stronie negatywne ilustracje jego wykorzystania w złym celu. Z pewnością uczestnicy liturgii, w której wykonywano hymny diakona, musieli dobrze opanować materiał skryptyrystyczny i biblijne aluzje. Takie przygotowanie było warunkiem koniecznym, aby uchwycić i zrozumieć wszelkie niuanse Efremowych komentarzy. Należy zaznaczyć, że adresatami madrasza nie byli mnisi czy eremici, syryjskie chrześcijaństwo orientalne bowiem w IV wieku skupiało się z wyjątkową intensywnością na pogłębianiu aspektów ascetycznych chrześcijańskiego życia, takich jak: post, czuwanie, modlitwa nieustanna. To duchowe nastawienie dotyczyło wszystkich ochrzczonych, zarówno duchownych, mniichów i świeckich. Oprócz przykładów biblijnych drugim źródłem obrazów w pieśniach *De ieiunio* jest świat natury, który nie istniałby bez woli Stwórcy. W oczach Efrema wszelkie stworzenia wskazują na Boga i wychwalają Go jako Jego dzieło. W niektórych fragmentach swoich madrasza *O poście* Efrem buduje harmoniczną kompozycję złożoną z tych dwóch wątków, dopełniając sens tekstu biblijnego za pomocą obrazów zaczerpniętych ze świata natury. Klamrą spinającą bogate teologiczne przesłanie zawarte w zwrotkach liturgicznych pieśni jest Chrystus jako Słowo otwierające skarbnicę Pisma Świętego, jako pierworodny Syn Ojca, jako jedyny sprawiedliwy i wzór nad wzorami dla wszystkich ascetów i poszczających. W praktykowaniu postu liczy się dobra wola, dyscyplina w walce z głodem i pożądaniem oraz umiejętność dzielenia się z innymi. Efrem podkreśla znaczenie czynników motywacyjnych i akcentuje oczyszczające działanie postu.

Theology of Fasting in *Hymns on Fasting* by the Ephrem the Syrian

(summary)

The literary output of St. Ephrem consists of biblical commentaries, polemical refutations and meditations in prose, poetic dialogues, metric homilies and hymns (madrashe). The last genre calls for major attention since it seems that it was the favourite instrument in Ephrem's hermeneutical toolbox. Madrashe were addressed not to the monks or eremites. In the 4th century, Eastern Syrian Christianity was focused on practising a deep asceticism in daily life through fasting, vigils and incessant prayer. Such perspective was characteristic of the baptized in general, regardless of whether they were clerics, monks or

teologii. *Zarys problematyki*, VoxP 55 (2010) s. 799-808; A. Uciecha, *Egzegeza biblijna w komentarzach syryjskich Afrahata, Efrema, Iszodada z Merw i Teodora bar Koni. Zarys problematyki*, VoxP 67 (2017) s. 678.

laypeople. Besides the biblical examples, the main source of imaginary featured in *De ieiunio* is nature, created by the will of God. In some parts of this madrashe, Ephrem creates a balance of two elements, supplementing the biblical text with images taken directly from nature. A keystone of the rich theological message presented in the stanzas of ten liturgical hymns is Christ – the Word opening the treasure of the Scriptures, the firstborn Son of the Father, the only Righteous, the ultimate model for all fasting ascetics. What matters in fasting, is the free will, discipline against hunger and desire, charity. Ephrem underlines the role of motivation and points at purifying results of fasting.

Keywords: Ephrem the Syrian; asceticism; fasting; madrashe

Teologia postu w *Hymnach o poście św. Efrema Syryjczyka*

(streszczenie)

W literackim dorobku świętego Efrema są biblijne komentarze, pisane prozą polemiczne *refutationes* i medytacje, dialogi poetyckie, metryczne homilie (*memre*) oraz hymny (*madrasze*). Te ostatnie zasługują na szczególną uwagę, gdyż, jak się wydaje, ten gatunek literacki był ulubionym narzędziem w hermeneutycznym warsztacie Syryjczyka. Adresatami *madraszów* nie byli mnisi czy eremici, syryjskie chrześcijaństwo orientalne bowiem w IV wieku skupiało się z wyjątkową intensywnością na pogłębianiu aspektów ascetycznych chrześcijańskiego życia, takich jak: post, czuwanie, modlitwa nieustanna. To duchowe nastawienie dotyczyło wszystkich ochrzczonych, zarówno duchownych, mnichów i świeckich. Oprócz przykładów biblijnych drugim źródłem obrazów w pieśniach *De ieiunio* jest świat natury, który nie istniałby bez woli Stwórcy. W niektórych fragmentach swoich *madraszów O poście* Efrema buduje harmoniczną kompozycję złożoną z tych dwóch wątków, dopełniając sens tekstu biblijnego za pomocą obrazów zaczerpniętych ze świata natury. Klamrą spinającą bogate teologiczne przesłanie zawarte w zwrotkach dziesięciu liturgicznych pieśni jest Chrystus jako Słowo otwierające skarbnicę Pisma Świętego, jako pierworodny Syn Ojca, jako jedyny sprawiedliwy i wzór nad wzorami dla wszystkich ascetów i poszczających. W praktykowaniu postu liczy się dobra wola, dyscyplina w walce z głodem i pożądaniem oraz umiejętność dzielenia się z innymi. Efrema podkreśla znaczenie czynników motywacyjnych i akcentuje oczyszczające działanie postu.

Słowa kluczowe: Efrema Syryjczyk; asceza; post; madrasze

Bibliografia

Źródła

Acta Judae Thomae, w: P.-H. Poirier, *L'Hymne de la Perle des Actes de Thomas*, Louvain-la-Neuve 1981, s. 329-342 (tekst syryjski), tł. M. Starowieyski, *Dzieje Apostoła Judy Tomasza*, w: *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*, cz. 1, red. M. Starowieyski, Kraków 2007, s. 590-695.

- Ephraem Syrus, *Commentarius in Evangelium Concordant*, tł. L. Leloir, Éphrem de Nisibe, *Commentaire de L'Évangile Concordant ou Diatessaron*, SCh 121, Paris 1966.
- Ephraem Syrus, *Hymni de ieiunio, Des heiligen Ephraem des Syrers Hymnen de ieiunio*, ed. E. Beck, CSCO 246, *Scriptores Syri* 106, Louvain 1964 (tekst syryjski), tł. E. Beck, *Des heiligen Ephraem des Syrers „Hymnen de Ieiunio”*, CSCO 247, *Scriptores Syri* 107, Louvain 1964 (przekład niemiecki).
- Ephraem Syrus, *Hymnus de fide* 81 (*De Margarita I*), ed. E. Beck, CSCO 154, *Scriptores Syri* 73, Louvain 1955, s. 248-251, tł. E. Beck, *Des Heiligen Ephraem des Syrers „Hymnen de Fide”*, CSCO 155, *Scriptores Syri* 74, Louvain 1955, s. 211-213.
- Sancti Ephraem Syri, Hymni et Sermones II*, ed. T.J. Lamy, Mechliniae 1886.
- Theodoretus Cyrri Episcopus, *Historia Ecclesiastica*, tł. Théodoret de Cyr, *Histoire ecclésiastique II*, tł. P. Canivet, SCh 501, Paris 2006.
- Syriac Bible 63DC, United Bible Societies, London 1979.

Opracowania

- Brock S., *A Brief Guide to the Main Editions and Translations of the Works of Ephrem*, „The Harp” 3/1-2 (1990) s. 7-29.
- Brockelmann C., *Lexicon Syriacum*, Halis Saxonum 1928.
- El-Khoury N., *Hermeneutics in the Works of Ephraim the Syrian*, w: *IV Symposium Syriacum*, ed. H.J.W. Drijvers – R. Lavenant – C. Molenberg – G.J. Reinink, OCA 229, Roma 1987, s. 93-110.
- Éphrem le Syrien, *Hymnes sur le jeûne*, tł. D. Cerbelaud, *Spiritualité Orientale* 69, Bégrolles-en-Mauges 1997.
- Lattke M., *Sind Ephraems Madrāšē Hymnen?*, „Oriens Christianus” 73 (1989) s. 39-43.
- Melki J., *S. Ephrem le Syrien, un bilan de l'édition critique*, „Parole de l'Orient” 11 (1983) s. 3-88.
- Palmer A., *A Lyre without a Voice, the Poetics and the Politics of Ephrem the Syrian*, „Aram” 5 (1993) s. 371-399.
- Palmer A., *The fourth-century Liturgy of Edessa reflected in Ephraim's Madroshe 4 and 5 on Faith*, w: *The Eucharist in Theology and Philosophy*, red. I. Perczel – R. Forrai – G. Geréby, *Ancient & Medieval Philosophy* 35, Leuven 2005, s. 319-362.
- Palmer A., *The Merchant of Nisibis; Saint Ephrem and his Faithful Quest for Union in Numbers*, w: *Early Christian Poetry; a Collection of Essays*, red. J. Den Boeft – A. Hilhorst, Leiden 1993, s. 167-233.
- Palmer A., *Words, Silences, and the Silent Word: Acrostics and Empty Columns in Saint Ephraem's Hymns on Faith*, „Parole de l'Orient” 20 (1995) s. 129-200.
- Palmer A., *St Ephrem of Syria's Hymn on Faith 7: an Ode on his Own Name*, „Sobornost” 17/1 (1995) s. 28-40.
- Shemunkasho Aho, *The Healing of Interior and Exterior Blindness in Ephrem*, *Studia Patristica* 35, Leuven 2001, s. 494-501.

- Shepardson C., *Anti-Judaism and Christian Orthodoxy: Ephrem's Hymns in Fourth-Century Syria*, Washington 2008.
- Sochoń J., *Hermeneutyka – wstępne rozpoznania*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 8 (1995) s. 219-232.
- Stevenson P., *Stanzaic Syntax in the Madrashe of Ephrem the Syrian*, Monographs of the Peshitta Institute 22, Leiden 2015.
- Thesaurus Syriacus*, t. 1-2, ed. R. Payne Smith, Oxonii 1879-1901.
- Turek P., *The 30th Ode of Solomon as the oldest example of the great Syriac poetry and the development of Syriac prosody*, „Orientalia Christiana Cracoviensia” 2 (2010) s. 109-120.
- Uciecha A., *Egzegeza biblijna w komentarzach syryjskich Afrahata, Efrema, Iszodada z Merw i Teodora bar Koni. Zarys problematyki*, VoxP 67 (2017) s. 673-688.
- Uciecha A., *Polemika św. Efrema z manicheizmem w Refutationes*, Studia Antiquitatis Christianae. Series Nova 8, Katowice 2009.
- Żelazny J., *Język symbolu jako charakterystyczny wymiar teologii. Zarys problematyki*, VoxP 55 (2010) s. 799-808.